

УДК 351.851(477)

ПРОКОПЕНКО Леонід Львович,
д-р держ. упр., доц., зав. каф. права
та європ. інтеграції ДРІДУ НАДУ

**ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ
ЩОДО РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглядається політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в пореформений період, надається характеристика основних складових системи професійно-технічної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: професійна освіта, державна політика у сфері професійної освіти, система професійно-технічної освіти.

Прокopenко Л. Л. Политика российского правительства относительно развития профессионального образования в Украине во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв.

Рассматривается политика российского правительства относительно развития профессионального образования в Украине в пореформенный период, дается характеристика основных составляющих системы профессионально-технического образования во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв.

Ключевые слова: профессиональное образование, государственная политика в сфере профессионального образования, система профессионально-технического образования.

Prokopenko L. L. Russian Government policy on the vocational education development in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries

Russian Government policy on the vocational education development in Ukraine in the post reform period is analyzed. The characteristics of the main components of the

system of vocational education in the second half of the 19th and early 20th centuries are given.

Key words: vocational education, public policy in the field of vocational education, the system of vocational technical training.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти розвиток професійно-технічної освіти віднесено до пріоритетних напрямів здійснення державної політики у цій сфері [14]. Це актуалізує питання вивчення й використання попереднього вітчизняного досвіду. Особливо це стосується пореформеного періоду, коли бурхливий розвиток економіки зумовив посилення уваги уряду до вдосконалення підготовки кадрів і була створена цілісна система професійної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цій проблематиці присвячено цілий ряд публікацій. На російському матеріалі побудовані фундаментальні праці А. Н. Веселова [1] та М. М. Кузьміна [8], а на українському – М. Ф. Пузанова і Г. І. Терещенка [15], І. Л. Лікарчука [9]. Різні аспекти проблеми висвітлені також у публікаціях Н. Т. Гончарук і С. М. Серьогіна [3], Є. П. Степанович [18], О. П. Удод [19], С. Г. Улюкаєва [20] та ін. Найбільш ґрунтовне висвітлення проблеми розвитку професійної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дістали в трьох монографіях В. І. Кізченка [5 – 7].

Проте, незважаючи на досить широке коло досліджень, ряд питань досі залишається поза увагою дослідників, оскільки переважна більшість названих праць присвячена історії розвитку професійної освіти і меншою мірою узагальненню досвіду державної політики щодо її розвитку в пореформений період.

Мета статті. Метою статті є історико-теоретичний аналіз основних напрямів політики російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в пореформений період та визначення можливостей використання такого досвіду в сучасних умовах державотворення.

Виклад основного матеріалу. В освітній реформі 60 – 70-х рр. ХІХ ст. російський уряд основну увагу приділяв, насамперед, реформуванню загальної та вищої, а також духовної освіти. Що стосується професійної освіти, то цілісної

концепції її реформування він не мав. У цілому до 80-х рр. XIX ст. урядова політика в цьому питанні обмежувалася переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи. Унаслідок цього не існувало і єдиної загальнодержавної системи професійної освіти [8, с. 16 – 17]. Ситуація змінилася з кінця 70-х рр. XIX ст., коли уряд розпочав об'єднання існуючих розрізнених навчальних закладів у певну систему. Ураховуючи величезну роль сільського господарства та його питому вагу в економіці, насамперед це стосується сільськогосподарських навчальних закладів. На першому етапі була реорганізована система аграрної освіти, створена раніше. Посилення товаризації сільського господарства в пореформений період виявило потребу в посиленні агрономічного обслуговування, тому міністерство державного майна ліквідувало існуючі училища садівництва і створило шість сільськогосподарських училищ, у тому числі два в Україні: Уманське училище землеробства і садівництва (1868 р.) та Харківське землеробне училище (1854 р.). Разом з відкритим у 1874 р. земським Херсонським сільськогосподарським училищем вони започаткували підготовку агрономів зі спеціальною освітою. Початок спеціальної зоотехнічної і ветеринарної освіти в Україні був покладений відкриттям у 1851 р. Харківського ветеринарного училища. Необхідність підготовки грамотних межовиків та землемірів обумовила відкриття в Полтаві землемірного училища та дворічних землемірно-таксаторних класів при ряді гімназій, які почали створюватися в 1861 р. [12, с. 133, 378; 16, с. 189; 19, с. 88].

На другому етапі, у 70 – 80-х рр. XIX ст., уряд намагається об'єднати розрізнені сільськогосподарські навчальні заклади й створити певну систему, яка б включала нижчі сільськогосподарські училища і школи, а також сільськогосподарські відділення при загальноосвітніх школах. Для розвитку середньої сільськогосподарської освіти велике значення мало видане в 1878 р. «Положення та штати землеробного училища», за яким вони протягом шести років навчання мали готувати техніків та інших спеціалістів з ремонту та експлуатації сільськогосподарських машин та знарядь, виноградарства й виноробства, садівництва, тваринництва й первісної обробки продуктів тваринництва, агрономії і землемірної справи. Починаючи з 90-х рр. XIX ст. виникла потреба більш чіткої спеціалізації під час підготовки агрономів, зоотехніків, інших фахівців сільського

господарства. Тому в училищах починають відкриватися спеціальні відділення для підготовки шовководів, меліораторів тощо [1, с. 28; 2, с. 26].

У 1883 р. урядом було видане «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи», яке внесло деяку одноманітність в їх організацію та зміст навчання. Усі нижчі сільськогосподарські школи поділялися на два типи – загальні і спеціальні. Навчальні заклади загального типу готували фахівців з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні – лише з окремих галузей, наприклад, садівництва, виноградарства. Згідно з положенням школи обох типів – і загальні, і спеціальні – поділялися на розряди. Школи, що належали до першого розряду, готували тих, хто міг вести «поліпшене селянське господарство» або займати у великому господарстві посади нарядчиків сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду – «знаючих сільських робітників». У загальних школах навчання тривало три, а в спеціальних – 1 – 2 роки. Аналогічною була і система жіночої сільськогосподарської освіти, запроваджена в 1900 р. [20, с. 139 – 140].

На кінець XIX ст. в Україні діяло 29 нижчих сільськогосподарських навчальних закладів. Початок XX ст. позначився подальшим розвитком середньої та нижчої сільськогосподарської освіти, передусім, за рахунок земської і приватної ініціативи. У 1905 р. нараховувалося вже 45 нижчих сільськогосподарських шкіл, а в 1915 р. – 57, з них 4 жіночі заклади. Причому з цих 57 навчальних закладів лише 12 були державними, 23 були відкритими земствами, 10 – сільськогосподарськими товариствами і 12 – приватними особами [20, с. 139 – 140].

На початку 80-х рр. XIX ст. стало зрозумілим, що розвиток економіки неможливий без докорінного поліпшення підготовки фахівців середньої і нижчої ланки для промисловості. У 1884 р. відділення з технічної і професійної освіти Вченого комітету міністерства народної освіти розробило законопроект «Основні положення про промислові училища», підготовлений на основі «Загального нормального плану промислової освіти в Росії» одного з керівників Російського технічного товариства І. О. Вишнеградського (1878 р.). Після розгляду в Державній раді і доопрацювання він був затверджений царем у березні 1888 р. У законі вперше були сформульовані принципи організації системи спеціальної освіти, визначені головні шляхи підготовки кваліфікованих робітників, майстрів і техніків,

професійно-технічні навчальні заклади введені до загальної системи закладів народної освіти. Відповідно до закону система технічної освіти мала складатися з трьох основних типів промислових училищ: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих. У наступні роки система професійно-технічної освіти розширилась за рахунок створення більш спрощених і здешевлених шкіл: у 1893 р. уряд видає «Положення про школи ремісничих учнів», у 1895 р. – «Положення про нижчі ремісничі школи». У 1902 р. був затверджений закон про ремісничі навчальні майстерні й курси. Протягом 1903 – 1907 рр. законодавчо були оформлені ремісничі та професійні відділи при загальноосвітніх школах. Приймаються також Положення щодо розвитку окремих видів професійної школи: «Про мореплавні навчальні заклади» (1902), «Про художньо-промислову освіту» (1902) тощо [1, с. 38; 8, с. 25; 11, с. 152 – 153; 16, с. 321; 18, с. 11 – 12].

Таким чином, на кінець XIX – початок XX ст. система професійно-технічної освіти складалася з п'яти типів навчальних закладів: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих училищ, шкіл ремісничих учнів і нижчих ремісничих шкіл. Проте, зазначає В. І. Кізченко, вона відзначалася великою неузгодженістю і строкатістю, оскільки крім шкіл, створених на підставі цих законів, існувала велика кількість професійних навчальних закладів на основі особливих, індивідуальних, спеціально для кожного з них затверджених статутів і програм [7, с. 39]. Середні технічні училища повинні були готувати техніків, як найближчих помічників інженерів. Вони були розраховані на чотирирічний курс навчання й базувалися на загальноосвітній підготовці (5 класів реального училища). Нижчі технічні училища мали готувати майстрів як безпосередніх керівників праці робітників. Створювались ці училища на загальноосвітній базі міських і повітових училищ із трирічним курсом навчання. Ремісничі училища з трирічним курсом навчання базувалися на початковій школі й готували ремісників, фабричних і заводських робітників тощо. Школи ремісничих учнів призначалися в основному для міського населення, а нижчі ремісничі школи – для сільського [16, с. 190].

Середні технічні училища в другій половині XIX ст. в Україні не були створені. Нижчі технічні училища відкривалися різного профілю: залізничні, будівельні, гірничі, механіко-технічні та інші, які готували нижчий технічний персонал – майстрів, механиків, машиністів, десятників тощо. Як і у випадку з

сільськогосподарською освітою, поряд з урядовими відомствами значну роль в їх заснуванні та утриманні відігравали органи місцевого самоврядування, громадські (відділення Російського технічного товариства, товариства грамотності тощо) та професійні (з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, Всеросійський з'їзд борошномелів та ін.) організації. Найчисленішою групою серед них були залізничні училища, що пов'язано, по-перше, з бурхливим розвитком залізниць, мережа яких у пореформений час збільшилась у 36,6 раза – від 230 км до 8 400 км, по-друге, з тим, що держава відігравала домінуючу роль у залізничному будівництві, їй належали дві третини залізниць, а решта була побудована головним чином за рахунок державних коштів і значною мірою залежала від казни. Перше залізничне училище в Україні було засновано в 1870 р. у Харкові. З 1870 р. ряд залізничних компаній і товариств прийняли рішення відраховувати з валових прибутків залізниць по 15 коп. з версти на влаштування училищ. Наступного року це рішення було санкціоноване міністерством фінансів і набрало чинності для більшості приватних і казенних залізниць. У 1886 р. всі нижчі залізничні училища були передані у відання міністерства шляхів сполучень і до початку ХХ ст. їх кількість зросла до дев'яти – Донецьке (у Луганську), Катеринославське, Київське, Конотопське, Кременчуцьке, Одеське, Харківське, Миколаївське і Севастопольське. Після 1910 р. міністерство шляхів сполучень відкрило в Києві ще два училищі – служби руху та річкове. З 1895 до 1911 р. прийом учнів у залізничні училища зріс майже у 2 рази і в 1911 р. в них навчалось понад 1 000 учнів. За рахунок цього вже у 1900 р. на залізницях України фахівці з нижчою технічною освітою становили 24,4 % усіх службовців. Такої питомої ваги не мала жодна інша галузь [3, с. 47; 6, с. 31, 37, 39; 7, с. 51 – 54].

Швидкий розвиток вуглевидобувної та залізорудної промисловості обумовив початок нового етапу в розвитку спеціальної гірничої освіти в Україні. Окружні гірничозаводські училища і школи дореформеної доби в Донбасі, що збереглися в другій половині ХІХ ст. і готували рудничних і гірничозаводських майстрів, лаборантів, креслярів, кваліфікованих робітників уже не могли задовільнити потреби. Тим більше, що в 1879 р. ці навчальні заклади були передані у відання міністерства народної освіти й незабаром втратили професійний характер. Для задоволення зростаючої потреби в штейгерах, десятниках, майстрах – спеціалістах

гірничорудної справи, були створені дві школи нового типу: Лисичанська штейгерська (1872), що утримувалася за рахунок казни, та гірниче училище ім. С. С. Полякова, відкрите в 1877 р. на Корсунському руднику поблизу станції Горлівка, яке утримувалося на кошти Д. С. Полякова, Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості та приватні пожертвування. У 1909 р. в Донбасі були відкриті ще два нижчі технічні навчальні заклади: Слов'янське гірничозаводське училище з нижчими ремісничою та керамічною школами при ньому і школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера в Макіївці. Проте до 1910 р. вони підготували лише близько 900 осіб і на Півдні Росії порівняно з Пруссією на одного випускника припадало майже в 6 разів менше робітників і більше ніж у 3 рази менше пудів корисних копалин [7, с. 41; 8, с. 56 – 57; 12, с. 157 – 158].

Для будівельної галузі нижчий технічний персонал готували дві школи десятників будівельної справи з дворічним терміном навчання – Одеська (1891) та Київська (1901), створені місцевими відділеннями Російського технічного товариства. В Одесі з 1902 р. діяв і єдиний у Росії приватний навчальний заклад цього профілю – школа борошномелів з трирічним терміном навчання, яка утримувалася за рахунок щорічних субсидій (8 тис. крб) Всеросійського з'їзду борошномелів. У 1909 р. вона була перетворена на середнє технічне училище. Фахівців із середньою освітою для цукрової промисловості готували єдині в Росії Смілянські технічні класи цукроваріння, відкриті в 1884 р. при заводському училищі Смілянського цукрового заводу з ініціативи Київського відділення Російського технічного товариства [4, с. 590; 5, с. 43; 7, с. 57 – 61].

Найчисленнішу групу становили ремісничі училища, перші з яких почали виникати в 60 – 70-х рр. ХІХ ст. До початку ХХ ст. в Україні нараховувалось 26 ремісничих училищ, у тому числі 12 – у Харківській губернії, 4 – у Херсонській, по 3 – у Катеринославській і Таврійській, 2 – у Чернігівській і по 1 – у Київській і Полтавській губерніях, більшість з яких була відкрита в 1890 – 1900 рр., переважно (10 училищ) земствами Харківської губернії. На початку ХХ ст. було відкрито лише одне Єлизаветградське єврейське ремісниче училище (1905). Основною причиною цього стала їх заміна більш дешевими з утримання нижчими ремісничими школами та школами ремісничого учнівства, хоча останніх із 1893 по

1910 р. було відкрито лише 5 (по 1 у Київській і Катеринославській та 3 у Херсонській губерніях) [4, с. 589; 6, с. 33 – 34; 7, с. 40; 15, с. 22 – 24].

Наступну групу становили ремісничі школи, найстарішими з яких були відкрита морським відомством у червні 1863 р. у Миколаєві портова реміснича школа з чотирирічним терміном навчання, яка готувала кадри для Миколаївського адміралтейства та Севастопольська реміснича школа Російського товариства пароплавства і торгівлі (1866). У 1897 р. Полтавське земство відкрило Миргородську художньо-промислову школу. Усього в Україні до кінця ХІХ ст. було створено 8 таких шкіл. До 1915 р. їх чисельність зросла до 30, а кількість учнів перевищила 1,5 тис. [6, с. 33; 7, с. 41; 8, с. 101; 15, с. 17].

Після затвердження в 1902 р. закону про ремісничі навчальні майстерні й курси земства значно активизували розвиток цих форм професійної та ремісничої освіти. Так, тільки в Полтавській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було організовано 45 різноманітних майстерень: шевських, кошикових, столярно-різьбярських, столярно-колісних, ткацьких, гончарських, слюсарно-ковальських тощо. Узагалі слід зазначити, що на професійну освіту земства виділяли питому частку своїх коштів. Як приклад, можна послатися на діяльність Катеринославського губерньського земства, витрати якого на ці цілі за 40 років (1876 – 1916) збільшились майже у 12 разів – з 21,2 до 248,6 тис. крб і становили 56,6 % від його загальних витрат [10, с. 115; 13, с. 823 – 826].

Професійну підготовку молоді здійснювали також ремісничі класи й відділення при народних училищах. Скажімо, у 1899 р. при народних училищах Правобережної України їх було створено 25. Проте домінуючою формою професійної підготовки кадрів для промисловості і транспорту залишалася система практичного учнівства у процесі виробництва. Статут про промисловість 1893 р. термін навчання визначав у 3 – 5 років, хоча на практиці воно тривало 5 – 8 років і лише на заводах і фабриках наближалось до встановленого законом рівня [6, с. 31; 7, с. 29, 33 – 34; 12, с. 317].

Висновки. Таким чином, урядова політика Російської імперії щодо розвитку професійної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зазнала значних змін. У перші пореформені десятиліття уряд обмежувався переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи, не створюючи єдиної системи професійної

освіти, але з кінця 70-х рр. він намагається об'єднати розрізнені навчальні заклади, спочатку сільськогосподарські, а потім і промислові в певну систему однотипних навчальних закладів. Як наслідок, була сформована нормативно-правова база галузі, склалося декілька основних типів навчальних закладів, зросла їх мережа. Якщо до кінця XIX ст. в Україні було створено понад 110 професійних навчальних закладів, які готували фахівців для різних галузей народного господарства, то за півтора наступних десятиліть їх кількість збільшилась у 5 разів і досягла близько 550 середніх і нижчих професійних навчальних закладів. Водночас багато важливих галузей – металургія, хімічна, електротехнічна взагалі не мали навчальних закладів [7, с. 63; 17, с. 450]. Перспективними напрямками наукових пошуків, на нашу думку, є подальше дослідження системи державного управління професійною освітою та аналіз механізмів залучення місцевого самоврядування, громадських організацій та приватних осіб до її розвитку.

Список використаних джерел

1. **Веселов А. Н.** Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования/ А. Н. Веселов. – М. : Профтехиздат, 1961. – 635 с.
2. **Гончарук Н. Т.** Кадри аграрного сектора економіки України: формування та розвиток/ Н. Т. Гончарук, С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ УАДУ, 2003. – 168 с.
3. **Давидович А. М.** Самодержавие в эпоху империализма (классовая сущность и эволюция абсолютизма в России) / А. М. Давидович. – М. : Наука, 1975. – 351 с.
4. **История Украинской ССР** : в 10 т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1983. – Т.4. – 694 с.
5. **Кизченко В. И.** Первая российская революция и культурный процесс на Украине / В. И. Кизченко. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.
6. **Кизченко В.И.** Культурный облик пролетариата Украины в период империализма/ В.И. Кизченко. – К.: Наук. думка, 1990. – 228 с.
7. **Кізченко В. І.** Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. І. Кізченко. – К. : Наук. думка, 1972. – 162 с.

8. **Кузьмин Н. Н.** Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н. Н. Кузьмин. – Челябинск : Южно-Урал. кн. изд-во, 1971. – 278 с.
9. **Лікарчук І. Л.** Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи / І. Л. Лікарчук. – К. : Педагогіка, 1999. – 288 с.
10. **Михненко А. М.** Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / А. М. Михненко. – К. ; Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2003. – 440 с.
11. **Очерки** истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина ХІХ в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
12. **Очерки** истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец ХІХ – начало ХХ в. / под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Табиева. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
13. **Полтавщина** : енцикл. довід. / за ред А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 1024 с.
14. **Про Національну доктрину розвитку освіти** : указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. №347/2002 // Освіта України. – 2002. – 23 квіт.
15. **Пузанов М. Ф.** Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – К. : Вища шк., 1980. – 232 с.
16. **Розвиток** народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – початок ХХ ст.): нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – К. : Рад. шк., 1991. – 381 с.
17. **Сірополко Степан.** Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
18. **Степанович Е. П.** Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – начало ХХ в.) / Е. П. Степанович. – К. : Наук. думка, 1991. – 100 с.
19. **Удод О. П.** Середня та вища освіта на Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / О. П. Удод // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6. – С. 84 – 91.
20. **Улюкаєв С. Г.** Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Г. Улюкаєв // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 138 – 145.